

УДК 94:63](477.4+477.5):930.1(477)»18/19»Грушевський

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12\(18\)-1235-1247](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12(18)-1235-1247)

Темірова Надія Романівна доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, 020250, тел.: (050) 677-64-94, <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ВИТОКИ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Анотація. Мета статті полягає в аналізі концептуальних узагальнень М. Грушевського щодо формування в українських землях великого землеволодіння. Джерелами дослідження є праці історика – наукові та публіцистичні. Дослідження спирається на загальнонаукові (аналізу-синтезу, узагальнення) та спеціальні історичні (історико-типологічний, історико-генетичний) методи. В його основу покладено визнання закономірного характеру розвитку історичного знання та визначення внеску історика, виходячи з рівня знання його епохи.

Показано, що тема великого землеволодіння М. Грушевським порушена у контексті узагальненого вивчення історичного поступу українського народу. У пошуках походження магнатів, які в майбутньому впливатимуть на розвиток українських земель, історик занурився далеко в часи існування Русі та Великого князівства Литовського. Науковець зазначив, що «гніздом присутності» польських землевласників в українських землях до 1569 р. була Волинь, де зосереджувалися панські маєтки Чарторийських, Жеславських, Корецьких, Збараських та інших. Але особливо зміцніли магнати на Правобережжі після Люблінської унії. З цього часу, за спостереженням М. Грушевського, поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії, які стали панівними у Правобережній Україні.

Щодо території Гетьманщини, науковець відзначив землевласницькі амбіції козацької старшини, яка в розпал визвольного руху виявляла прагнення перетворитися на привілейованих землевласників за зразком польської шляхти. Це прагнення було використано московським урядом, що підкуповував старшину, нагороджуючи її за поступки у питанні автономії підтвердженням наявних маєтків і роздаванням нових. Як наслідок, поглиблювалась дистанція між правлячими станами та народними масами України, що було Ахіллесовою п'ятою української старшини.

Наголошено, що у публіцистичних працях М. Грушевським тема великого землеволодіння переведена у соціально-політичну площину, для обґрунтування історичної необхідності повернення українському народу його земель, оскільки саме землеволодіння протягом століть виступало основою тиску на нього.

Ключові слова: маєток, латифундія, пожалування, шляхта, магнати, польські землевласники, козацька старшина.

Temirova Nadiia Romanivna Doctor of historical sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and special branches of historical science, Vasyl Stus Donetsk National University, Hrushevsky St., 2, Vinnytsia, 020250, tel.: (050)677-64-94, <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

THE ORIGINS OF LARGE LAND OWNERSHIP IN TRANSDNIPRIAN UKRAINE IN THE HRUSHEVSKY'S SCIENTIFIC CONCEPT

Abstract. The purpose of the article is to analyze Mykhailo Hrushevsky's conceptual generalizations regarding the formation of large land ownership in Ukrainian lands. The sources of the research are the works of the historian - scientific and journalistic. The research is based on general scientific (analysis-synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-genetic) methods. It is based on the recognition of the regular character of the development of historical knowledge and the definition of the historian's contribution based on the level of knowledge of his era.

It is shown that the topic of large land ownership was raised by Mykhailo Hrushevsky in the context of a generalized study of the historical development of the Ukrainian nation. In search of the origin of magnates who will influence the development of Ukrainian lands in the future, the historian delved far into the times of the existence of Rus' and the Grand Duchy of Lithuania. The scientist noted that the "nest of presence" of Polish landowners in Ukrainian lands until 1569 was Volyn, where the manor estates of the Czartoryski, Zasławski, Korecki, Zbaraski and others were concentrated. But the magnates on the Right Bank especially strengthened after the Union of Lublin. From that time, according to the observation of Mykhailo Hrushevsky, small Polish-noble landownership was gradually replaced by magnate latifundia, which became dominant in Right Bank Ukraine.

Regarding the territory of the Cossack Hetmanate, the scientist noted the land-owning ambitions of the Cossack elders, who, at the height of the liberation movement, showed a desire to become privileged landowners on the model of the Polish nobility. This desire was used by the Moscow government, which bribed the

elders, rewarding them for concessions on the issue of autonomy by confirming existing estates and giving out new ones. As a result, the distance between the ruling states and the masses of Ukraine deepened, which was the Achilles' heel of the Ukrainian leadership.

It is emphasized that in Mykhailo Hrushevsky's journalistic writings, the topic of large land ownership was transferred to the socio-political plane, in order to justify the historical necessity of returning the lands to the Ukrainian people, since land ownership itself was the basis of pressure on it for centuries.

Keywords: estate, latifundia, grant, nobility, magnates, Polish landowners, Cossack chieftain.

Постановка проблеми. Вивчення великого землеволодіння на останній стадії існування, у другій половині XIX – на початку XX ст., неминує ставить питання про його початкову історію на українських теренах. Серед найперших дослідників цього сюжету бачимо Михайла Грушевського – інтелектуала, інтерес до якого не згасає вже протягом століття. Визначний науковець і політик був представником плеяди патріотично налаштованих особистостей переломної для України доби. Довкола імені Михайла Сергійовича точаться довготривалі дискусії, зокрема щодо його політичної діяльності, участі у державотворчих процесах в Україні, стосунків із більшовицькою владою, але загальновизнаним є його внесок у розвиток української науки. Адже він здійснив концептуальне узагальнення історичного знання про українську минувшину, що мало надважливе значення для формування національної ідентичності. Чимало міркувань визначного науковця розвинені сучасними професійними істориками, які працюють на ширшій джерельній основі та із залученням точнішого методологічного інструментарію. М. Грушевський відноситься до тих дослідників, які національні проблеми українства ув'язували не лише з політичними, але і з соціально-економічними процесами. Свідченням цього є його інтерес до історичних початків великого землеволодіння у межах України. Аналіз поглядів науковця важливий для розуміння сутності великого землеволодіння з погляду історичного поступу українського народу, він посприяє заповненню «пазлу» специфіки соціально-економічного розвитку України у ранньомодерну добу. До того ж, слід узяти до уваги факт історика-самовидця, адже М. Грушевський свої думки генерував у добу існування великого землеволодіння на українських теренах. Сукупно перелічені обставини актуалізують звернення до його суджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія наукової творчості М. Грушевського доволі розлога. Дослідники з діаспори (О. Оглоблин, О. Пріцак, Л. Винар та інші) та сучасні українські науковці (Р. Пиріг, В. Тельвак, І. Гирич, Н. Романцова) надали глибокий аналіз творчої

спадщини історика, виокремили ключові проблеми його наукової діяльності, проаналізували методологічні основи дослідницьких практик, окреслили джерельне наповнення його творів. Як наслідок, наразі маємо досить об'ємне уявлення про глибину наукового пошуку М. Грушевського. Його напрацювання у царині історії великого землеволодіння частково потрапили до уваги сучасних науковців. Зокрема, О. Житков показав здобутки своїх колег щодо розуміння М. Грушевським перспектив розв'язання аграрного питання в Україні [1, с.233]. В. Дубінський, В. Тельвак, С. Корновенко проаналізували постановку М. Грушевським аграрного питання у публіцистичних працях, наголосивши на важливих функціях селянознавчих сюжетів у публікаціях історика революційної доби – ідейно-виховній, інформаційній, мобілізаційній. Автори показали, що Михайло Сергійович визначив не тільки причини аграрних проблем у Російській імперії початку ХХ ст., але й шляхи їх подолання [2; 3]. У контексті історіографічного опрацювання історії великого польського землеволодіння у Правобережжі Н. Стоберська показала доробок історика у вивченні проблеми [4]. Проте системне узагальнення внеску науковця у дослідження початків великого землеволодіння на просторах України наразі чекає своєї черги.

Мета статті – визначення концептуальних підходів М. Грушевського до проблеми походження великого землеволодіння у Наддніпрянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Означена тема М. Грушевським порушена у контексті концептуального узагальнення історичного поступу українського народу. Даний сюжет істориком представлено у працях «Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.)», «Історія України-Руси», «Очерки истории украинского народа» та інших [5–9]. Як показала Н. Стоберська, свої висновки науковець ґрунтував на широкій джерельній основі, яку склали барські книги Київського центрального архіву, акти кам'янецьких і летичівських справ, метрика з московських архівів Міністерства юстиції іноземних справ і Варшавського головного архіву. Будучи прибічником комплексного підходу до вивчення української минувшини, науковець не лише опрацював документальні тексти, а й збирав статистичний та етнографічний польовий матеріал безпосередньо на теренах Поділля, через що ці дослідження мають особливу цінність [4, с. 53].

У пошуках походження магнатів, які в майбутньому впливатимуть на розвиток українських земель, М. Грушевський занурився далеко в часи існування Русі та Великого князівства Литовського. Історик зазначив, що «гніздом присутності» польських землевласників в українських землях ще до 1569 р. була Волинь, де зосереджувалися панські маєтки Чарторийських, Жеславських, Корецьких, Збараських, Загоровських і багатьох інших [9, с. 125]. Піднесення колонізаційної енергії польського уряду припало на другу чверть

XV ст., але через татарські набіги вона пішла на спад. У другій половині XV ст. знов посилилася польська присутність, причому мігранти одержували густіше заселені землі, а не пустощі. Внаслідок значного рівня залюдненості на Поділлі ще у першій половині XV ст. відбувалися пожалування раніше заселених територій [4, с. 55; 5, с. 56]. М. Грушевський зазначає, що передача полякам таких ділянок могла відбуватися двома шляхами: переведенням вільних сільських общин у залежність до шляхтича або реквізицією майна місцевих і пожалуванням їх полякам. Зміна торговельної кон'юнктури в Західній Європі у XVI ст., зростання попиту на хліб, відповідне підвищення цін на збіжжя спричинило інтенсифікацію сільського господарства. Розширилась фільваркова рілля за рахунок як вільних теренів, так і загарбання селянської землі [5, с. 61].

На погляд історика, під час роздачі земель Польська корона мала на меті не стільки заселення краю, як посилення польського елементу [5, с. 59]. При цьому науковець помітив, що на початковому етапі присутності в українських землях польські колоністи надовго не втримувалися на цих територіях. Як доказ він називає прізвища польських магнатів – Одровонжі, Бачацькі-Язловецькі, Лащі, Ціолки, яким вдалося закріпитися у Барщині до XV ст., при цьому інші зникали відразу після отримання пожалувань. Це спричинялося посиленням обороноздатності регіону та формуванням достатньо багаточисельної когорти безземельних шляхтичів [5, с. 59–60, 124; 4, с. 56].

Вивчаючи колонізацію південно-східного Поділля, історик зазначив, що на відміну від литовських князів польські королі земельні пожалування роздавали не представникам місцевого населення, а полякам та їхнім прибічникам. Польська шляхта розпоряджалася цими землями на правах повної власності, тобто мала право володіти, дарувати, продавати, обмінювати, жертвувати, передавати нащадкам за заповітом, як жінкам, так і чоловікам. В українських землях шляхетське землеволодіння обкладалося повинностями та доволі високими податками. Але надалі їх було звільнено від усіх служб, податків і повинностей, крім річної плати із залюдненої землі. М. Грушевський показав, що спочатку шляхетське землеволодіння не супроводжувалося обов'язком військової служби, а мало означати винятково привілейованість, адже право шляхти на володіння землею давало династичне, князівське походження. Пізніше військова служба перетворилася на необхідну [4, с. 55; 5, с. 160].

За спостереженням М. Грушевського, поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії. Як наслідок, регіон перетворювався на комплекс декількох латифундій, в які входили маєтки дрібних власників [5, с. 151]. Історик помітив, що уже в XVI ст. на Київщині не було хорунжових родів, окрім деяких панів

Звягільської й Чуднівської волості у межах володінь князів Острозьких. Хоча своїх панів вистачало, але їхні господарства були неприбуткові. Подібна ситуація спостерігалася і у Вінницькому та Брацлавському повітах.

Особливо зміцніли магнати після Люблінської унії 1569 р., коли розгорнулися активні колонізаційні процеси польських магнатів і, як наслідок, сформувалися великі латифундії. Так, на межі XVI–XVII ст. Жолкевські, Потоцькі, Конєцпольські, Калиновські опановували простори Брацлавщини та правобережну Київщину [7, с. 6]. М. Грушевським зауважено, що на цих територіях збереглося старе землеволодіння, але його власники збанкрутіли або зникли, а маєтки переходили в нові руки, зокрема польським землевласникам. Або ж латифундії польських магнатів створювалися шляхом викупу за безцінь від попередніх власників чи внаслідок випрошування від держави «пустинь». Зокрема, Збараські скуповували землі від Козарів, Оболенських, Короваїв, Турбівських та інших; Замойські захопили чи придбали сусідні зі своєю Шаргородською латифундією величезні території над Мурафою – землі Бушинських, Рахнівських, Клещівських та інших, а також отримали великі землі в посагу від Острозьких. У такий спосіб було утворено одну з найбільших латифундій у західній частині Брацлавщини. Калиновські отримали як посаг від Струсів величезні землі Козаків-Звенигородців, маєтності Кудренків, Золотарів і «пустиню Уманську», внаслідок чого виникла велика латифундія у східній частині Брацлавщини. У подібний спосіб збирали землі і Потоцькі. М. Грушевський підсумував, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Брацлавщина, центральна й південна Київщина перетворилися на комплекс магнатських латифундій [4, с. 60; 7, с. 6].

Обставини склалися так, що велике магнатське землеволодіння взяло гору над усім іншим. У XVI ст. під впливом попиту на збіжжя розширювались і множились фільварки, розвивалося панське рільне господарство, збільшувались панщинні обов'язки [10, с. 16]. Як наслідок, велике магнатське господарство стало типовим для економічних відносин напередодні вибуху Української революції 1648 р. «Випрошені за дурничку величезні простори, в роді «пустині Умань», що займала кілька нинішніх повітів» формували величезні латифундії, рівним яким не було не лише у Польщі, але і загалом у Європі, зауважив М. Грушевський [11, с. 27–28].

Історик узяв до уваги і ситуацію в лівобережній Україні, де польське землеволодіння було зметене Національно-визвольною війною. Лише незначна частина шляхетських родів, які прийняли козацький регламент, залишилась на українських теренах, зберігши свої володіння. Як наслідок, з привілейованого, обіпертого на королівські грамоти землеволодіння перетворилося на фактичне, що ґрунтувалося на так званій «заїмці». До того

ж, значна частина земель виявилася спорожнілою внаслідок масштабного відтоку населення через масову міграцію населення, що рятувалося від руїни. Однак протягом кількох десятиліть станові та економічні відносини у регіоні були відновлені. М. Грушевський зупинився на настроях старшини, яка, виростаючи у традиціях шляхетського землеволодіння, була переконана, що місце магнатів мав зайняти новий привілейований стан із родів, котрі ознаменували себе заслугами в козацькому війську [9, с. 235]. На його погляд, сподвижники Б. Хмельницького прагнули перетворитися на привілейованих землевласників на кшталт польської шляхти. Причому, ця позиція була виразною в розпал Національно-визвольної війни і для реалізації, наче чекала імпульсу. Задоволенню старшинських прагнень посприяло потрапляння Гетьманщини під зростаючу залежність від Московської держави з її кріпосним ладом і поміщицьким землеволодінням. Вплив поширювався через служивих людей (командирів, воєвод, полковників), які приходили до України у російських гарнізонах. Для привернення на свій бік козацької старшини московський уряд за поступки у сфері автономії нагороджував її підтвердженням за нею вже придбаних маєтків і роздаванням нових. Такі надання практикувалися «за службу великому государю» по мірі того, як московські впливи проникали глибше у внутрішні відносини Гетьманщини [9, с. 235].

У такий спосіб московський режим своєю централізованою державною машиною затверджував і зміцнював суспільно-економічні зміни, що відбувалися зі старшиною у Гетьманщині. М. Грушевський наголосив, що такими заходами московсько-петербурзький фактор відіграв надзвичайно важливу роль у розбудові українського життя, полегшуючи та підтримуючи роботу старшини і потім санкціонуючи законодавчими актами здійснену нею перебудову суспільного устрою. Як наслідок, фактичні придбання старшини набули повної визначеності та непорушної міцності. Посади та пов'язана з ними влада надали можливість старшинським фаміліям збирати у своїх руках значні аграрні багатства, внаслідок чого вони перетворились на «клас великих землевласників» [9, с. 236–237].

Основою старшинського, як і всякого козацького, землеволодіння була заїмка. Але старшина застосовувала цю традицію в незрівнянно ширших розмірах, у масштабі не селянського, а поміщицького господарства, до створення якого вона посилено прагнула. Одночасно, вже з XVII ст., вона отримувала надані «маєтності» від гетьмана та московського уряду. Ця роздача земель, переважно населених, зайнятих (оскільки порожні не потребували пожалування і просто присвоювалися запозиченням) з часом практикувалася все у ширших розмірах. Надавали землі не лише московський уряд, гетьмани, а й полковники та генеральна старшина. Але оскільки

гетьманські та старшинські пожалування не вважалися правосильними, то закріплення їх перетворилося на один із найсуттєвіших пунктів у відносинах з московським урядом. Уже під час виборів І. Мазепи в обмін на поступки царській адміністрації старшина клопотала про затвердження московським урядом отриманих від гетьмана чи старшини, а також куплених земель за власниками. М. Грушевський дуже влучно наголосив на важливому нюансі – московський уряд не бажав давати загальну обіцянку, не встановлювався загальний алгоритм затвердження земельної власності, натомість надавав можливість кожному окремо вимагати собі «жалувальної грамоти», що дозволяло точково впливати на поведінку конкретних старшин, тримаючи кожного, так би мовити «на гачку» [9, с. 238]. І така політика, як ми знаємо, великою мірою «спрацювала» – старшина намагалася добитися зміцнення власних економічних позицій заслугами перед «великим государем». Останні ж ішли у розріз із національними інтересами.

Як пише М. Грушевський, старшинське землеволодіння перетворилося на свого роду середостіння між правлячими класами та народними масами, що стало Ахіллесовою п'ятою української старшини. На його погляд, навіть найпалкіші патріоти, на кшталт Л. Полуботка, виявляли слабкість у своїй економічній політиці щодо посполитих і козаків, що підривало їхню стійкість у захисті політичних інтересів, у боротьбі за автономію України. Московський уряд дуже майстерно користувався цією слабиною старшини: за будь-якої атаки на автономію України воно било по струнах народних інтересів, порушуючи питання про зловживання старшини та необхідність їх розслідування і припинення, про охорону народу від цієї старшинської експлуатації тощо, тобто цар наче брав під особистий захист український народ, боронячи його від його ж національної еліти. І старшина у більшості випадків поступалася, боячися опором підштовхнути центральний уряд до руйнування її добробуту. Ті ж чинники впливали і на мотивацію та поведінку окремих представників українського шляхетства: поступливі розраховували на пожалування великих маєтків, підтвердження своїх придбань і поблажливості щодо зловживань стосовно селян. Норовливих лякала перспектива слідства про неправомірно захоплені землі, про несправедливе закріпачення тих, хто «шукає козацтва» тощо. Мало хто з української старшини не відчував себе вразливим у пункті цих загальностанових гріхів і наважувався йти на сварку з російським урядом і його представниками. У результаті українська старшина, хоч і не без опозиції, мала зрештою змиритися зі втратою автономії та перетворенням України на звичайні губернії. Натомість вона отримала привілеї російського дворянства [9, с. 241].

М. Грушевський привернув увагу і до ситуації у Слобідській Україні, де шляхом привласнення військових земель у руках військової старшини

зосереджувалися великі земельні володіння, наповнені селянською людністю. У цьому прикордонному регіоні московський уряд щедро наділяв маєтками відданих їй старшин, які не приставали до рухів у сусідній Гетьманщині та повстань Донського війська, а також підтверджував за ними їхні самостійні придбання, сприяючи створенню великої земельної власності в руках слобідської старшини. На підтвердження М. Грушевський навів красномовний приклад: сумський полковник Герасим Кондратьєв так наслужився російській адміністрації, що отримав дворянський титул за Московським дворянським списком і настільки масштабні земельні «нагороди», що у володінні його нащадків у 1780 р. виявилося 120 тис. дес. У такий спосіб місцева козацька старшина поступово перетворювалася на великих поміщиків, а вільне некозацьке населення – на їхніх кріпаків. Практика імперії вплинула тут ще помітніше, ніж у Гетьманщині [9, с. 243].

Важливий сегмент творчої спадщини М. Грушевського становить публіцистика, в якій порушувалися значущі для українства проблеми. Зокрема, у публікаціях «Аграрне питання», «Національні моменти в аграрному питанні» М. Грушевський наголосив, що український елемент в українських землях представлено переважно селянством, натомість велике землеволодіння зосереджувалося в руках «чужого, антинаціонального» елемента або ж тих, хто «зрадили свій нарід, свою національність, свою культуру» і пристали до табору загарбників. Така ситуація зумовлювалася, на його погляд, особливостями історичного розвитку України, а саме: раннім припинення державного життя, перебуванням під владою чужих урядів і сильніших класів. На його переконання, повернення «українському народові-нації забране, заграбоване від нього» знаменуватиме «акт історичної справедливості», який чи не найбільше мав стосуватися поляків. Адже землеволодіння протягом століть виступало основою «екстенсивної сили Польщі» та її поширення поза етнографічні межі [12, с. 150–151].

Визначне місце в діяльності М. Грушевського – не лише історика, але й політичного діяча й українського державника – відведено вирішенню аграрного питання України на початку ХХ ст. Його концепція ґрунтувалася на зв'язку аграрної проблеми з суспільно-політичним прогресом. Останній полягав у чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського та індивідуалістського. Велику увагу він приділяв ідеалам українського народу: свободі, рівності, автономії, які виступали необхідними компонентами у вирішенні аграрної проблеми, звертав увагу на таку могутню силу як національне почуття.

Адже, як писав історик, українська народність належить до категорії демократичних. Історичні умови звели її національний склад майже винятково до демосу, головним чином селянського, землеробського. Раннє припинення

державного життя в середині XIV ст., відновленого на короткий час у другій половині XVII ст., перебування під владою чужих урядів своїм наслідком мали втрату вищих, майново сильніших класів. Останні частково примкнули до чужої привілейованої державної народності, розірвавши зв'язок зі своєю народною стихією, почасти їх відтіснили представники державної народності. Старші кадри вищих українських класів відійшли і влаштувалися в «таборі переможців» польської народності, молодші – серед великоросійської аристократії. Як наслідок, велике землеволодіння на українських територіях стало надбанням чужих народностей [13, с. 453–454]. З огляду на це ліквідація великого землеволодіння й передача цих земель у руки місцевих, переважно українських, трудових мас на початку XX ст. були надзвичайно важливим завданням не лише з соціально-економічного погляду, але і з національного. Усунення латифундій не лише створювало підґрунтя для економічного та культурного піднесення народу, але й відкривало перспективу повернення до національного надбання земельного капіталу, вилученого з нього у попередню історичну добу, за словами історика, «дезертирством вищих класів», насильницьким відчуженням земель з рук трудового українського люду. Все це мало звільнити селянство від впливу та влади «іншонародних» власницьких елементів. У підсумку М. Грушевський висловлював сподівання на шанс подолати «історичну кривду», завдану українському народу [13, с. 454].

При цьому науковець цілком реалістично міркував, що передача селянам «земельних надлишків» дозволила б підвищити середній розмір їхнього землеволодіння до рівня моменту скасування кріпацтва, що стало б одноразовою допомогою, яка б мала створити підстави для переходу до інтенсивного господарювання, а це вимагало спеціальної освіти, просування взірцевого досвіду агротехніки [12, с. 149]. М. Грушевський усвідомлював, що селянство потерпало ще більше, ніж від малоземелля, від низької вартості господарства, і без інтенсифікації не можна було досягти піднесення його економічного становища [13, с. 453].

Висновки. М. Грушевський одним із перших спеціально досліджував історичні витоки великого землеволодіння в українських землях. Він узяв до уваги відповідні процеси у правобережних, лівобережних і слобідських українських землях протягом XV–XVIII ст. Передусім, історик подав розлогу характеристику польської колонізації, одним із наслідків якої стало виникнення іноетнічного шляхетського землеволодіння та оформилися довготривалі станові відносини в аграрному секторі. Він простежив витоки польського землеволодіння на українських теренах від XV–XVI ст. та показав, що на Правобережжі на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню поступово прийшли магнатські латифундії, які розвивалися за рахунок інтенсивної експлуатації природних і людських ресурсів України.

М. Грушевський також проаналізував формування великих маєтностей на основі старшинського землеволодіння. Він наголосив на прагненні представників козацької еліти зміцнити власні економічні позиції на кшталт польської шляхти, чим вправно скористалася московська адміністрація у процесі інкорпорації Гетьманщини та Слобожанщини. Надалі саме прагнення старшини задовольнити земельні амбіції спонукатиме її до поступок російському уряду у питаннях автономії України. Отже, науковець розкрив проблему формування великого землеволодіння в українських землях на тлі стрижневих соціально-економічних і суспільно-політичних процесів ранньомодерної доби.

Насамкінець відзначимо органічність суджень українського історика в контексті його наукової концепції, у фокусі якої перебував український народ. Акцентуючись на народницькому компоненті як найважливішому, М. Грушевський доволі критично оцінював поведінку української еліти XVII–XVIII ст. і як гальмівний фактор для розвитку селянства розглядав наявність іноетнічного землеволодіння. Ці суто наукові спостереження М. Грушевським-політиком було застосовано для обґрунтування історичної необхідності повернення українському народові його земель на початку XX ст.

У дослідницькій перспективі доречно зацентувати увагу на внескові в опрацювання початкових етапів формування великої земельної власності на українських теренах інших яскравих представників національної історичної науки межі XIX–XX ст.

Література:

1. Житков О. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. Вип. 13. 2010. С. 230–240.
2. Дубінський В. А. М. С. Грушевський про шляхи вирішення аграрного питання в Наддніпрянщині початку XX століття (на матеріалах публіцистики 1905–1907 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 138–143.
3. Тельвак В., Корновенко С. «Тільки в селянстві лежить будучина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. Вип. 37. С. 74–83.
4. Стоберська Н. Польське землеволодіння в українських губерніях: українська та російська історіографія: дис. ... докт. філософії зі спеціальності 032. Вінниця, 2021. 218 с.
5. Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII вв.). Киев, 1894. 402 с.
6. Грушевський М. С. Економічний і соціальний перелом XV–XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ї. Київ, 1917. 96 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11-ти т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка. Т. 5. 1994. 704 с.

8. Грушевський М. С. Історія України-Руси.: в 11-ти т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка. Т. 6. 1995. 680 с.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Киев: «Льбидь», 1990. 400 с.
10. Грушевський М. **Студії з економічної історії України.** Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2007. Т. 8. С. 13–75.
11. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Кн. 1. 1908. С. 25–43.
12. Грушевський М. Аграрне питання. *ЛНВ*. 1906. Т. XXXV. Кн. VII. С. 147–151.
13. Грушевський М. Національні моменти в аграрному питанні. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50-ти т. Т. 1 / редкол.: П. Сохань, І. Гирич, О. Тодійчук*. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 453–455.

References:

1. Zhytkov, O. (2010). Vysvitlennia problematyky ahrarnoi istorii 1917–1918 rr. na storinkakh naukovoho vydannia «Ukrainskyi selianyn» [Coverage of the issues of agrarian history in 1917–1918 on the pages of the scientific publication "Ukrainian Peasant"]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky*. Vyp.13. S. 230–240 [in Ukrainian].
2. Dubynskyi, V. A. (2004). M. S. Hrushevskiy pro shliakhy vyrishennia ahrarnoho pytannia v Naddniprianshchyni pochatku XX stolittia (na materialakh publitsystyky 1905–1907 rr.) [Hrushevskiy on ways of solving the agrarian question in the Dnipro region at the beginning of the 20th century (based on journalistic materials of 1905–1907)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*. Kamianets-Podilskiy: Oiiun. T. 12. S. 138–143 [in Ukrainian].
3. Telvak, V., Kornovenko, S. (2021). «Tilky v selianstvi lezhyt budushchyna ukrainskoho vidrozhennia»: ahrarystskyi dyskurs revoliutsiinoi publitsystyky Mykhaila Hrushevskoho ["Only in the peasantry lies the future of Ukrainian revival": the agrarian discourse of revolutionary journalism by Mykhailo Hrushevskiy]. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*. Vyp. 37. S. 74–83 [in Ukrainian].
4. Stoberska, N. (2021). *Polske zemlevolodinnia v ukrainskykh huberniiakh: ukrainska ta rosiiska istoriografii* [Polish land ownership in Ukrainian provinces: Ukrainian and Russian historiography]: dys. ... dokt. filosofii zi spetsialnosti 032. Vinnytsia [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. S. (1894). *Barskoe starostvo: ystorycheskye ocherky (XV–XVIII vv.)* [Lordship: historical essays (XV–XVIII centuries)]. Kyev [in Russian].
6. Hrushevskiy, M. S. (1917). *Ekonomichnyi i sotsialnyi perelom XV–XVII st. Hospodarstvo polskoho mahnata na Zadniprovi* [Economic and social transition of the XV–XVII centuries. The estate of a Polish tycoon in Transdnipier]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M. S. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]: v 11-ty t., 12 kn. / redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka. T. 5 [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]: v 11-ty t., 12 kn. / redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka. T. 6 [in Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. (1990). *Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda* [Essay on the history of the Ukrainian people]. Kyev: «Lybyd», 1990 [in Russian].
10. Hrushevskiy, M. (2007). *Studii z ekonomichnoi istorii Ukrainy* [Studies on the economic history of Ukraine]. *Hrushevskiy, Mykhailo Serhiiovych. Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 2007. T. 8. С. 13–75 [in Ukrainian].

11. Hrushevskyi, M. (1908). Hospodarstvo polskoho mahnata na Zadniprovi pered Khmelnychchynoiu [The estate of a Polish tycoon in Transdnieper near Khmelnytskyi]. *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi*. Kn. 1. 1908. S. 25–43 [in Ukrainian].
12. Hrushevskyi, M. (1906). *Ahrarne pytannia [Agrarian issue]*. LNV. T. XXXV. Kn. VII. S. 147–151 [in Ukrainian].
13. Hrushevskyi, M. (2002). Natsionalni momenty v ahrarnomu pytanni [National moments in the agrarian question]. *Hrushevskyi Mykhailo Serhiiovych. Tvory: u 50-ty t. T. 1 / redkol.: P. Sokhan, I. Hyrych, O. Todiichuk*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». S. 453–455 [in Ukrainian].